

5. De Bijbelse geboden: hun herkomst, status en relevantie

[De Tien Geboden](#)

[De Tien Geboden toegelicht vanuit het perspectief van de vrijheid](#)

[Het ene gebod is het andere niet: een verschil in status](#)

[De functie van de Tien Geboden en die van de 'voorschriften en bepalingen'](#)

[De oorsprong van de Bijbelse geboden](#)

[De wijsheidstraditie: bakermat van universeel geldige waarden](#)

[De profetische wegwijzing: bakermat van maatschappelijk-ethische waarden](#)

[De priesterlijke leertraditie: bakermat van cultisch-religieuze voorschriften](#)

[Het boek Deuteronomium als bakermat van het jodendom](#)

[Jezus en de oudtestamentische geboden](#)

[De beslissende keuze voor christenen](#)

De Tien Geboden

Wie aan de Bijbelse geboden denkt, zal zich in de eerste plaats de Tien Geboden voor de geest halen. Laten we daarom de beantwoording van de vraag hoe we met de Bijbelse geboden dienen om te gaan, beginnen met een korte beschouwing van de Tien Geboden. Ik verkies de bekende, ingeburgerde term 'Tien Geboden' boven de aan het Hebreeuws ontleende aanduiding 'Tien Woorden', die tegenwoordig in de mode schijnt te zijn. De term 'woorden' heeft voor ons niet de lading die hij voor de oude Israëlieten had en zegt ons niets bijzonders. Sterker nog, hij verhult het apodictische karakter van deze geboden als goddelijke dictaten. Het gaat per slot van rekening om *geboden* - iets waar we ons niet voor hoeven te generen, integendeel.

Zoals bekend, zijn er twee versies van deze bijzondere verzameling geboden in het Oude Testament, de één in *Exodus 20* en de andere in *Deuteronomium 5*. Een derde Bijbelse versie bestaat niet. De in rooms-katholieke kringen gangbare, afwijkende versie, die ten onrechte 'de Tien Geboden' wordt genoemd, blijft hier buiten beschouwing. Van de twee Bijbelse versies is die in *Exodus 20* het beste bekend - althans onder protestanten - niet alleen omdat velen van ons als kind deze versie uit het hoofd moesten leren, maar ook omdat het voorlezen van juist *Exodus 20* generaties lang een vast onderdeel van de eredienst was. De reden waarom er twee verschillende versies van deze belangrijke verzameling geboden in de Bijbel opgenomen zijn, moet gezocht worden in de ontstaansgeschiedenis van de Tien Geboden zelf en in de wordingsgeschiedenis van de Pentateuch, de literaire context waarin ze overgeleverd zijn. Op deze vraag kan ik hier helaas niet verder ingaan.

Naast een aantal kleine verschillen tussen de twee versies is het grote verschil de fundering van het sabbatsgebod. In de *Exodus*versie wordt als reden voor de instelling van de rustdag verwezen naar het

'rusten' van God op de zevende dag: *Want in zes dagen heeft de HEER de hemel en de aarde gemaakt, en de zee met alles wat er leeft, en op de zevende dag rustte hij. Daarom heeft de HEER de sabbat gezegend en heilig verklaard.* (Exodus 20:11). Daarmee wilde men zeggen dat God, bij de schepping van de wereld, het goede voorbeeld heeft gegeven. Zodoende wordt de periodieke rustdag om de zeven dagen voorgesteld als een scheppingsordering waar de mens zich aan dient te houden.

In de Deuteronomiumversie, daarentegen, wordt de fundering van de rustdag in verband gebracht met de bevrijding uit Egypte: *Bedenk dat u zelf slaaf was in Egypte totdat de HEER, uw God, u met sterke hand en opgeheven arm bevrijdde. Daarom heeft hij u opgedragen de sabbat te houden.*

(Deuteronomium 5:15). Volgens deze visie is de sabbat ingesteld ter viering van de bevrijding en de daaruit voortvloeiende vrijheid.

Hieruit blijkt op een bijzondere wijze hoe hoog de bevrijding in het deuteronomische vaandel geschreven staat. Dit geldt ook, zij het in mindere mate, voor de Exodusversie, want beide versies beginnen met de woorden: *Ik, de HEER, ben je God, die je uit het slavenhuis Egypte heb geleid.* Anders gezegd: *Ik, de HEER, die u in vrijheid heb gesteld, ben uw God.* Dit betekent, zoals ik dadelijk zal uitleggen, dat de Tien Geboden vanuit het perspectief van de *bevrijding* en de *vrijheid* moeten worden geïnterpreteerd. Jammer genoeg is dit in de traditionele uitleg veelal schromelijk over het hoofd gezien.

De Tien Geboden toegelicht vanuit het perspectief van de vrijheid?¹

In navolging van de traditionele vertaling van de openingswoorden van de decaloog worden ze in haast alle Bijbelvertalingen (met uitzondering van de *Groot Nieuws Bijbel*) weergegeven met *Ik ben de HEER, uw God, die u uit het slavenhuis Egypte heb geleid.* Men ging er van uit dat God Jahwè met deze woorden zichzelf voorstelt aan het volk. Nader onderzoek heeft echter uitgewezen dat we niet met een 'zelfvoorstellingsformule' te maken hebben, maar met een funderingsformule in de vorm van een inleidende stelling: *Ik, de HEER, ben uw God, die u uit het slavenhuis Egypte heb geleid.* (Zo terecht in de *Groot Nieuws Bijbel*). Het Hebreeuws laat beide vertalingen toe, maar gezien de context, waarin het duidelijk gaat om het God-zijn van Jahwè ten overstaan van andere goden, verdient de laatste weergave verreweg de voorkeur.²

Deze inleidende stelling heeft een dubbele functie. Primair dient ze ter fundering van het eerste gebod: *Ik, de HEER, ben uw God, daarom zult u geen andere goden er op nahouden.* Tegelijkertijd functioneert ze als inleiding tot alle tien geboden: omdat Ik, Jahwè, uw God ben, zult u zich aan de

¹ Voor een uitvoerige behandeling van de hier geboden korte uitleg wordt de lezer verwezen naar mijn commentaar *Deuteronomium* (De prediking van het Oude Testament) Nijkerk 1987, deel IB, 17-57.

² Dat de funderingsformule op deze wijze vertaald moet worden, wordt gestaafd door drie teksten, waarbij de stelling, *Ik, Jahwè, ben uw God*, evenals hier, voorkomt in een context waarin over andere goden wordt gesproken: Richteren 6:10: *Ik, Jahwè, ben uw God; eert dan niet de goden van de Amorieten*; Psalm 81:10-11: *Geen vreemde god mag onder u zijn...; Ik, Jahwè, ben uw God, die u opvoerde uit het land Egypte.* (vergelijk Psalm 50:7) en Hosea 13:4: *Ik, Jahwè, ben uw God van het land Egypte af; een god nevens Mij kent u niet...*

hierna volgende geboden houden. Het is voor de interpretatie van de Tien Geboden van groot belang dat we steeds voor ogen houden dat de enige hoedanigheid van God Jahwè, die hier wordt genoemd, zijn bevrijdingshandelen is. Degene die Israël de Tien Geboden oplegt, is voor alles de Bevrijder. De nadruk op deze eigenschap van God kan maar één ding betekenen: deze geboden zijn bedoeld om de relatie tussen de Bevrijder en de bevrijden te regelen en de vrijheid van beiden te garanderen.

Laten we, alvorens nader in te gaan op deze bijzondere functie van de Tien Geboden, ze stuk voor stuk vanuit het perspectief van de vrijheid in ogenschouw nemen.³ Ik gebruik hier mijn eigen vertaling.

Het eerste gebod sluit direct aan op de inleidende stelling dat Jahwè de God van Israël is en verbiedt het hebben van andere goden. Zoals in het geval van de inleiding, blijkt het merendeel van de Bijbelvertalingen ook in hun weergave van het eerste gebod in de greep van een tot traditie geworden misverstand te verkeren. Het betreft de vertaling van de Hebreeuwse uitdrukking '*al panaj*', die ten onrechte wordt vertaald met 'voor mijn aangezicht' (alsof er in het Hebreeuws *lepanaj*, zou staan, dat wel 'voor mijn aangezicht' betekent). De enig juiste vertaling van de uitdrukking in deze context, waarin over de *aanwezigheid* van God Jahwè wordt gesproken, is mijns inziens, '*wegens mijn aanwezigheid*', of '*omdat Ik er ben*' (de *Groot Nieuws Bijbel* heeft terecht '*Ik ben er immers*'). Het Hebreeuwse woord *panim*, 'gezicht', kan namelijk ook 'aanwezigheid' betekenen; daarom zou een letterlijke vertaling luiden: *Er zullen voor u geen andere goden zijn wegens mijn aanwezigheid*.

Dit gebod heeft in de eerste plaats ten doel om het unieke en exclusieve God-zijn van Jahwè als de enig ware God te garanderen en zijn vrijheid te beschermen. Wanneer andere goden er bijgehaald zouden worden, zou God Jahwè in een concurrentiepositie met hen worden gebracht en zou Hij zijn vrijheid verliezen. Tegelijkertijd wil het gebod de vrijheid van de bevrijde mensen beschermen, want wie de Bevrijder verlaat en andere goden er op nahoudt, valt gegarandeerd ten prooi aan deze goden en verliest zijn vrijheid. Trouwens het fundamentele inzicht van het oude Israël dat er maar één God is, de cruciale doorbraak vanuit de wereld van het veelgodendom naar het monotheïsme, was een bevrijding van de eerste orde. Dit betekende namelijk dat mensen bevrijd werden van de zware last die ze te dragen hadden door hun dienstbaarheid aan vele met elkaar concurrerende goden. Wie de dienst aan de God van de bevrijding zou inruilen voor veelgodendienst, vervalt weer in slavernij.

Het tweede gebod, dat het maken van een beeld ter verering verbiedt, is ten nauwste verbonden met het eerste gebod en heeft ten doel het te ondersteunen. Wat verboden wordt is niet het maken van afbeeldingen en beelden als zodanig, maar specifiek het vervaardigen van *cultusbeelden*, gesneden en gegoten beelden *met de bedoeling ze te vereren*. De twee zinnen: *Maak geen godenbeelden, geen enkele afbeelding...* en *Kniel voor zulke beelden niet neer...* horen onlosmakelijk bij elkaar. Het verbod betreft het maken en vereren van zowel afbeeldingen van God Jahwè als beelden van afgoden.

³ Ik houd me aan de telling van de geboden, die in het voetspoor van Philo en Flavius Josephus in de Griekse Orthodoxe Kerk en de calvinistische kerken gangbaar is geworden. In de telling van de Rooms-Katholieke Kerk en de Lutherse kerken, die sedert de tijd van Augustinus geldt, worden de eerste twee geboden samengevoegd, terwijl het tiende in tweeën wordt gesplitst.

Wie een afbeelding van Jahwè maakt, doet in feite niets anders dan Hem in dat beeld opsluiten. Daarmee zou God zijn vrijheid verliezen. Het verbod beschermt en garandeert dus, zoals het eerste gebod, in de eerste plaats de identiteit en de soevereine vrijheid van God, die niet in een beeld te vangen is. Daarnaast wil het ook de vrijheid van degenen die in God geloven, beschermen. Anders dan het eerste gebod met zijn impliciete waarschuwing tegen afgodendienst en het gevaar daardoor de vrijheid te verliezen, bevat het tweede gebod een expliciete sanctie: God Jahwè is een 'jaloerse' God, dat wil zeggen, Hij komt op voor zijn exclusieve rechten en laat afgodendienst niet ongestraft. Hij is een God die *de schuld van de vaders wreekt op hun kinderen...* Het gaat hier niet om wraak of vergelding in de gangbare zin van het woord, maar om een waarschuwing voor de onvermijdelijke doorwerking van het kwaad *tot in de derde en vierde generatie van hen die Mij verwerpen*. Wie een cultusbeeld van een andere god zou maken, zet de eerste stap op weg naar afgodendienst. En dat leidt onherroepelijk tot het verlies van de vrijheid. De Israëlieten hebben dit aan den lijve ervaren. Toen ze God Jahwè hadden verworpen, kwamen ze in de Babylonische ballingschap in een toestand van slavernij terecht. Generaties lang hebben ze daarvan de gevolgen ervaren.

Het derde gebod luidt in beide versies: *Gebruik de naam van Jahwè, uw God, niet voor iets onoorbaars...* Dit moet in samenhang met de eerste twee geboden worden verstaan. Het is beslist niet bedoeld als een algemeen verbod op het gebruik, laat staan het uitspreken, van de Godsnaam, maar verbiedt alleen het ontoelaatbare gebruik en misbruik van de heilige naam. De in het jodendom geldende schroom om de Godsnaam überhaupt uit te spreken is van veel latere datum dan de formulering van dit gebod - pas vanaf ongeveer de derde eeuw v. C. Vóór die tijd werd de naam Jahwè onbeschroomd gebruikt zowel in het persoonlijke gebedsleven als in de eredienst. Het is daarom onzinnig als beweerd wordt dat de joden de naam nooit uitgesproken hebben en dat de uitspraak en de betekenis van de naam daardoor verloren is gegaan. Zowel de uitspraak als de betekenis zijn wel degelijk bekend: *Jahwè* is een archaïserende derde persoon enkelvoudsvorm van het werkwoord *haja* (= archaïserend Aramees *hawa*, 'er zijn') en betekent 'Hij is er'. Door middel van deze naam wordt de aanwezigheid van God tot uitdrukking gebracht. Aangezien God Jahwè zich volgens oudtestamentische voorstellingen niet in een beeld manifesteert, maar in een naam, is de naam Jahwè er om in alle vrijmoedigheid gebruikt te worden om met God te communiceren. In het verhaal over de openbaring van de naam van God aan Mozes laat de auteur God zeggen: *Dit is mijn naam voor altijd; zo moet men Mij aanspreken door alle generaties heen.* (Exodus 3:15). Het bezigen van de naam voor dit doel is volkomen legitiem.

Het verbod richt zich tegen het oneigenlijk gebruik van Gods naam en heeft de bedoeling de goede naam en eer van God te garanderen. Het heeft een veel grotere reikwijdte dan men op het eerste gezicht zou denken. Volgens de gangbare, diep ingesleten interpretatie van het verbod wordt het uitsluitend in verband gebracht met wat men 'het vloeken' noemt. Daaronder wordt verstaan het te pas en te onpas in de mond nemen van het woordje 'god' en andere aanduidingen of namen die indirect

naar God verwijzen, zoals 'Jezus' of 'Christus'. Dit 'vloeken', waartegen met name de 'Bond tegen het Vloeken' steeds in 't geweer komt, is zonder meer smakeloos en irritant, en daarom afkeurenswaardig. Het is en blijft vloeken, maar dan zou ik dit het 'kleine vloeken' willen noemen, omdat er ook nog een 'groot vloeken' is dat veel en veel erger is. De Bijbelse metafoor van de splinter en de balk is hier van toepassing: men heeft alleen oog voor de splinter (het kleine vloeken) terwijl men de balk (het grote vloeken) totaal uit het oog verliest.

Het derde gebod heeft niet alleen het 'kleine vloeken' op het oog: het lichtvaardig en oneerbiedig bezigen van Gods naam, maar vooral het 'grote vloeken': het koppelen van de heilige naam aan dingen die er niet bij passen. Het Hebreeuwse woordje *lasjsjaw*, dat ik met 'voor iets onoorbaars' vertaald heb, duidt niet alleen 'nietigheid' en 'beuzelachtigheid' aan, maar ook iets dat 'vals, bedrieglijk en onoorbaar' is, kortom alles wat niet met Gods naam te rijmen is. We moeten daarbij denken aan liegen onder ede; het gebruik van Gods naam om een vervloeking of verwensing kracht bij te zetten; het uitspreken van valse profetieën in Gods naam om mensen te intimideren en te misleiden; het plegen van geweld, onrecht en onderdrukking in Gods naam: de vervolging van joden door de eeuwen heen, de middeleeuwse kruistochten en hun hedendaagse variant, die door zowel moslem- als christenfundamentalisten wordt ondernomen, de roomse inquisitie, de apartheid en moordpartijen onder het roepen van "God is met ons!", "Allah is groot!" en meer van dergelijke 'vrome' kreten. Deze dingen zijn pas godslasterlijk.

Evenals het tweede gebod bevat ook het derde een sanctie: *want Jahwè, uw God, zal niet onschuldig houden wie zijn naam voor iets onoorbaars gebruiken*. Wie Gods naam onoorbaar gebruikt, komt automatisch onder zijn oordeel: dit kwaad straft zichzelf. Het gaat nogmaals niet om wraak of vergelding in de gangbare zin van het woord, maar om een waarschuwing dat de vloeker niet vrijuit gaat: hij komt in een kwade reuk bij God te staan met alle gevolgen van dien. Vanuit het perspectief van de vrijheid betekent dit dat hij zijn onschuld en onbevangenheid jegens God verliest.

De volgende twee geboden horen op een bijzondere wijze bij elkaar. Dit komt al in hun vorm tot uitdrukking: als enige zijn ze positief geformuleerd en functioneren daarmee als *geboden*. Ze vormen een brug tussen de eerste drie *verboden*, die zuiver theologisch van aard zijn, en de laatste vijf (het 6de tot 10de), die een puur maatschappelijk-ethisch karakter hebben.

Het vierde gebod, de viering van een rustdag iedere zevende dag, is in de visie van de Exodusversie iets dat in de *scheppingsorde* - met haar eigen ritme - is ingebouwd. In aansluiting op het scheppingsverhaal in Genesis 1, waarin wordt gezegd dat God de schepping in zes werkdagen op gang heeft gebracht en op de zevende dag heeft gerust, wordt de sabbat theologisch gefundeerd met een verwijzing naar het door God gegeven goede voorbeeld. Daarmee wordt uiteraard niet een verklaring gegeven voor de oorsprong van de sabbat. Deze moet gezocht worden in de overgangen van de vier fasen van de maan tijdens de 28 (4x7) dagen durende maanmaand, die al in vroege tijden bekend waren. Iedere zevende dag was er zo'n met taboes omringde overgangsdag, waarbij alle arbeid werd

stilgelegd (vergelijk bijvoorbeeld Jesaja 1:13 en Amos 8:5, waar 'nieuwe maan' en 'sabbat' samen worden genoemd). Daaruit is de zevende dag als periodieke rustdag voortgekomen.

In de Exodusversie staat de *rust* centraal: in harmonie met de scheppingsorde moet de mens iedere zevende dag uittreden uit de tredmolen van de arbeid en volstreekte rust in acht nemen. Strikt genomen is de sabbat een uiterst heilzame humanitaire maatregel: de mens kan het niet stellen zonder deze periodieke rust, evenmin als hij de geregelde slaap ieder etmaal, wanneer de aarde een aswenteling volbrengt, kan ontberen. De periodieke rustdag past in het natuurlijke, bij onze planeet horende ritme van dag en nacht, de zevendaagse 'maanweek' en de vier seizoenen. Het is een geregelde adempauze, een hele dag bevrijd van de tirannie der alledaagse bezigheden, een wapenstilstand in de strijd om het bestaan. Hoe actueel en onontbeerlijk dit gebod is in onze jachtige tijd, wordt bewezen door het hoge percentage overspannen, doorgedraaide en uitgebrande mensen, slachtoffers van onze op hebzucht gerichte 24-uurs economie.

In Bijbels perspectief heeft de rustdag ook een theologische betekenis: als een sabbat 'voor de HEER' heeft het een heilig (= apart, uniek, geheel ander) karakter: een dag voor bezinning en aandacht voor het heilige en het eeuwige. Daarnaast geldt de sabbat niet alleen voor de mens, maar evenzeer voor het werkvee, de os en de ezel. De rustdag is trouwens universeel geldig, want ook 'de vreemdeling in uw poorten' moet ervan profiteren. De sabbat is bedoeld als 'een genoegen' en 'een verlustiging' (Jesaja 58:13-14), een dag om te genieten van de rust, de vrijheid, de vrede, de harmonie, het geluk en de vreugde. Dit staat natuurlijk in schril contrast met de zowel in het jodendom als in het christendom gangbaar geworden cultuur van de 'orthodoxe' sabbatsheiliging - met haar absurde casuïstiek en bloedserieuze letterknechterij rond de begrippen 'werk' en 'geen werk' -, die de rustdag voor vele mensen door de eeuwen heen tot een vreugdeloze dag heeft laten verworden. Daardoor werd het sabbatsgebod gemaakt tot een juk en een last, geheel tegen zijn bedoeling in en ondanks de waarschuwing van Jezus: *De sabbat is er voor de mens, niet de mens voor de sabbat*. Geen mens die op deze vrije dag meer vrij was.

Zo raakten de vrijheid en de viering ervan, zoals in de Deuteronomiumversie nadrukkelijk tot uitdrukking wordt gebracht, ver te zoeken! Dit is voor een deel te wijten aan de traditionele eenzijdige aandacht voor de Exodusversie met haar (overigens terechte) grote nadruk op de idee van *rust*. Dat ging helaas ten koste van de Deuteronomiumversie, waarin de *bevrijding uit slavernij* - als een extra dimensie aan de rustdag wordt toegevoegd. In Deuteronomium staan het herdenken van de bevrijding en de viering van de vrijheid centraal: *Bedenk dat u slaaf was in Egypte en dat de HEER, uw God, u vandaar heeft uitgeleid...; daarom heeft Hij u geboden de sabbat te onderhouden*. (Deuteronomium 5:15). Naast rustdag is de sabbat vooral gedenkdag, een feestdag ter viering van de bevrijding.

Het vijfde gebod, Eer uw vader en uw moeder, zoals de HEER, uw God, u geboden heeft; dan zult u lang leven en gelukkig zijn in het land dat de HEER, uw God, u geeft. (de onderstreepte gedeelten staan in de Deuteronomiumversie). De oorspronkelijke bedoeling van dit gebod is in de loop van de tijd niet meer goed begrepen, doordat het versmald werd tot een gebod voor kinderen. Het oudste geval van deze beperkte interpretatie vinden we bij Paulus (Efeziërs 6:1-3) die het gebod toespitste op de gehoorzaamheid die kinderen aan hun ouders verschuldigd zijn. In aansluiting hierbij, en omdat men dacht dat de aangesprokene in het vijfde gebod een *kind* is, in tegenstelling tot de andere negen, is het gebod in de kerkelijke traditie uitsluitend uitgelegd als een opdracht aan *kinderen* om hun ouders te eren. Zo is het in de praktijk alleen gebruikt om het gezag van ouders, vooral dat van de vader, een Bijbelse basis te geven. Volgens verklaringen van meerdere slachtoffers van incest, werd dit gebod zelfs door dergelijke onvaders als argument gebruikt om incest te plegen.

De aangesprokene is en blijft echter, zoals overal elders in de Tien Geboden, niet de kinderen, maar de *volwassen* Israëlieten, waarbij uiteraard de kinderen worden inbegrepen. Het gebod moet tegen de achtergrond van de *extended family* verstaan worden, die uit drie tot vier generaties bestond. Het is er primair op gericht om de waardigheid, de eer en het gezag van de *ouderen* in de familie te beschermen en te garanderen. Het betreft de ouderen, die arbeidsongeschikt, hulp- en zorgbehoevend geworden zijn en door de achteruitgang van hun lichamelijk en mentaal vermogen niet meer zo goed mee kunnen. Aangezien dit ertoe kan leiden dat de jongere leden van de familie hen verachten, onheus bejegenen en behandelen en zelfs aan hun lot overlaten, is het gebod bedoeld hen te beschermen. Degenen die in de kracht van hun leven staan, moeten hun ouderen in hun waardigheid laten en ze blijven respecteren voor wat ze zijn: mensen die boven je gesteld zijn en door hun levenservaring en wijsheid voor de samenleving waardevol blijven. Het spreekt vanzelf dat ook de jongste generatie zich aan het gebod moet houden.

Naast deze primaire intentie van het gebod om de ouderen te beschermen, heeft het ook een uitgebreidere strekking gekregen. Het is tevens te verstaan als een opdracht om respect te hebben voor allen die ambtelijk met gezag bekleed zijn, zoals rechters, Heersers en geestelijke leiders. Deze grondhouding van respect voor ouderen en voor leidinggevenden is de basisvoorwaarde voor een geordende samenleving. Reeds in de tijd van de totstandkoming van het boek Deuteronomium is het gebod zo verstaan. Recent onderzoek heeft namelijk uitgewezen dat de 'voorschriften en bepalingen' in hoofdstukken 12-26 gegroepeerd zijn aan de hand van de Tien Geboden. Zo worden de voorschriften betreffende *periodieke verplichtingen* (in 14:22 - 16:17), die onder het *vierde gebod* (de periodieke rustdag) ressorteren: de jaarlijkse en driejaarlijkse tienden, de kwijtschelding van schulden na zeven jaar, de jaarlijkse eerstelingen van het vee en de drie grote feesten, gevolgd door de voorschriften betreffende de *theocratische ambten*, die onder het *vijfde gebod* vallen (16:18 -18:22). Daarna volgen de voorschriften betreffende *doodslag, moord en oorlog* (19:1 - 21:9), die met het *zesde gebod* te maken hebben of in het verlengde ervan liggen.

De vier hierna volgende maatschappelijke verboden, het 6de tot het 9de, hebben duidelijk de bedoeling om de rechten en vrijheid van de medemens te beschermen en te garanderen: zijn persoon, zijn intiemste relatie, zijn bezittingen en zijn goede naam. Wat op het spel staat is het recht en de vrijheid van het individu: niet alleen die van een slachtoffer, dat onrecht aangedaan zou kunnen worden en in zijn vrijheid aangetast, maar ook die van de dader. Want wie een moord pleegt, in een relatie inbreekt, steelt, liegt en iemand valselijk beschuldigt, berooft niet alleen het slachtoffer van diens vrijheid en doet hem onrecht aan, maar doet dat zichzelf ook aan. De dader verbeurt in bepaalde gevallen (bij moord en echtbreuk) zijn recht op leven en in alle gevallen verliest hij zijn vrijheid: hij moet vluchten, is vogelvrij en staat gebrandmerkt als moordenaar, echtbreker, dief en leugenaar. Laten we deze verboden in het kort nader bekijken.

Het zesde gebod moet, om misverstanden te voorkomen, vertaald worden: *U zult niemand wederrechtelijk het leven benemen, of U zult niemand onrechtmatig doden*. De traditionele weergave van de Hebreeuwse tekst, *Gij zult niet doden*, heeft door de brede reikwijdte die ze suggereert ertoe geleid het gebod te verstaan als een verbod op het doden in het algemeen. De weergave *Bega geen moord (Groot Nieuws Bijbel)* of *Pleeg geen moord (De Nieuwe Bijbelvertaling)*, is een grote verbetering, want het gaat hier beslist niet om het 'doden' of 'ter dood brengen' in het algemeen. Daarvoor wordt in het Oude Testament (ongeveer 300 maal) andere woorden gebruikt: *harag*, 'doden' en *hemit*, 'ter dood brengen'. Hier in het zesde gebod en elders treffen we (altesamen 47 keer) echter het werkwoord *ratsach* aan, dat de heel specifieke betekenis heeft van 'wederrechtelijk ombrengen' of 'onrechtmatig doden'. Van dit werkwoord geldt het volgende:

- 1) het wordt nooit met God als subject gebruikt
- 2) het wordt nooit van het doden van een dier gebruikt
- 3) het komt nooit voor in verband met oorlogshandelingen
- 4) het komt nooit voor in verband met wettige terechtstellingen
- 5) het werkwoord wordt expliciet gebruikt ter aanduiding van doodslag met voorbedachten rade, en van het doden in het kader van de bloedwraak
- 6) het wordt ook gebruikt in verband met het gewelddadig behandelen of mishandelen van een mens, die de dood tot gevolg heeft, bijvoorbeeld het geval van de verkrachting en mishandeling van de bijvrouw van de Leviet te Gibeon in Richteren 19-20 (in 20:4 wordt naar haar verwezen als 'de vermoorde vrouw')
- 7) in Psalm 94:6 en Job 24:14 komt het werkwoord voor in verband met het om laten komen van de zwakken in de samenleving, de weduwen, wezen en armen, door uitbuiting, verwaarlozing en verhogering.

Dit betekent dat het gebod zich weliswaar primair richt tegen moord, maar ook tegen het laten creperen van mensen en tegen het onrechtmatig doden in het kader van de bloedwraak.

Er is voldoende reden om aan te nemen dat men met dit gebod vooral de bloedwraak wilde indammen. Dit geldt uiteraard ook voor de schijnbaar onuitroeibare variant eerwraak.

Gezien zijn specifieke reikwijdte, mag het zesde gebod daarom nooit gebruikt worden als argument tegen de toepassing van de doodstraf, het eten van vlees, of ter verdediging van het absolute pacifisme.

Even terzijde, het voor die tijd zeer geavanceerde rechtsbeginsel van de evenredige vergelding: 'oog om oog en tand om tand' - waar veelal, zeer ten onrechte, geringschattend over wordt gesproken - was daartoe een eerste beslissende stap.

Het zevende gebod, *U zult geen huwelijk kapot maken*, heeft de bedoeling het huwelijk van de medemens, diens meest intieme maatschappelijke relatie, te beschermen. Daardoor kon een echtpaar tegelijkertijd ook de zekerheid hebben dat de kinderen die uit hun huwelijk geboren worden, inderdaad hun kinderen zijn. Inbreken in andermans huwelijk werd in het oude Israël beschouwd als inbreuk maken op diens rechten en vrijheid en werd zwaar bestraft. Aangezien men naast het monogame ook het polygame huwelijk kende - en tevens het zwagerhuwelijk (vergelijk Genesis 38) en het draagmoederschap (vergelijk Genesis 16) -, waren er in die samenleving verschillende regels voor man en vrouw. Voor de vrouw gold dat als ze verloofd of gehuwd was, ze alleen gemeenschap mocht hebben met haar verloofde of man. De man, daarentegen, mocht geen gemeenschap hebben met een gebonden, dat wil zeggen een verloofde of getrouwde vrouw, maar hij mocht wel één of meer ongebonden vrouwen huwen.

Over sex vóór het huwelijk wordt niet expliciet gesproken, maar er zijn meerdere aanwijzingen dat niet pas het huwelijk maar reeds de verloving de grens vormde tussen wel en niet seksuele gemeenschap hebben. In ieder geval was een man, gehuwd of ongehuwd, die gemeenschap had met een ongebonden vrouw, verplicht met haar te trouwen. Strikt genomen kan het zevende gebod daarom niet aangevoerd worden als argument om sex vóór het huwelijk als 'echtbreuk' te beschouwen. Een verbintenis die nog niet tot stand is gekomen kan immers niet verbroken worden.

Het achtste gebod, *U zult niet stelen*, zou opgevat kunnen worden als uitsluitend een verbod op het ontvreemden van de goederen van een ander. Weliswaar wordt, door de summiere formulering van het verbod, geen lijdend voorwerp genoemd, maar er is geen reden het tot goederen te beperken. Sterker nog, het is vrijwel zeker dat dit gebod teruggaat op een ouder verbod in Exodus 21:16: *Wie een mens steelt,... zal zeker ter dood gebracht worden*. Daarom ligt het voor de hand ervan uit te gaan dat het stelen van slaven en kinderen, kidnapping en gijzeling in het gebod inbegrepen zijn. De vertaling *U zult niets en niemand stelen*, zou daarom de intentie van het gebod heel goed weergeven.

De bedoeling van het gebod is de bescherming van zowel de persoon als de bij de persoonlijkheid horende eigendommen van de medemens. Mensenroof (Exodus 21:16) en het zich toe-eigenen van gewijde voorwerpen (Jozua 7) werd in het oude Israël met de dood bestraft. Diefstal van goederen werd bestraft met een twee- of meervoudige vergoeding van het gestolene (Exodus 22:3,6,8,37). In andere Semitische culturen, daarentegen, werd diefstal vaak met het afhakken van de hand bestraft.

Het negende gebod, wordt traditioneel vertaald met *U zult niet vals getuigen tegen uw naaste*. Dat is niet helemaal juist, omdat daarmee de indruk wordt gewekt dat het uitsluitend gaat om valse getuigenis *ten nadele* van de naaste. De Hebreeuwse tekst laat ons echter toe om zo te vertalen dat valse getuigen *ten voordele* van de naaste inbegrepen wordt. Daarom kunnen we het verbod het beste weergeven met *U zult ten aanzien van uw naaste niet vals getuigen*. De vertaling *Leg over een ander geen vals getuigenis af* (*De Nieuwe Bijbelvertaling*) blijft toch nog eenzijdig de nadruk leggen op een valse getuigenis *ten nadele* van een ander. Het gaat beslist óók om valse getuigenis *ten voordele* van iemand. Vergelijk bijvoorbeeld Exodus 23:1: *U zult de schuldige niet helpen als misdadige getuige*.⁴ In de Exodusversie wordt voor 'vals getuigen' de term 'optreden als *leugenachtige* getuige' gebruikt, terwijl de Deuteronomiumversie het heeft over 'optreden als een *bedriegelijke/valse/onoorbare* getuige' (hetzelfde woord, *sjaw*, als in het derde gebod).

Het gebod had in de eerste plaats betrekking op de rechtspraak, waarbij een getuige een buitengewoon belangrijke rol speelde. Wie getuige was van een overtreding of misdrijf, had de plicht aangifte te doen. Daardoor vervulde de getuige de rol van aanklager. Een getuige had daarom veel macht, en om misbruik van die macht te voorkomen, stond zijn getuigenis pas vast als ze bevestigd werd door een tweede of derde getuige (vergelijk Deuteronomium 17:6 en 19:15; Matteüs 18:16 en Johannes 8:16). Naast de functie van het gebod in de rechtspraak had het ook betrekking op de andere terreinen van het maatschappelijk leven: het verspreiden van valse geruchten, het plegen van bedrog en het 'buigen' van het recht. Ik denk aan teksten als *U zult geen vals gerucht verspreiden* (Exodus 23:1); *U zult niet liegen en elkaar niet bedriegen* (Leviticus 19:11); *U zult het recht niet buigen... en geen omkoopgeschenk aannemen* (Deuteronomium 16:19; vergelijk Jesaja 1:23; 5:23 en Spreuken 25:18). Het gaat tenslotte om eerlijkheid in de omgang van mensen met elkaar en om het handhaven van de waarheid. De waarheid maakt mensen vrij en waarborgt hun vrijheid, goede naam en faam. Niet alleen de rechtsorde, maar ook de rechtsstaat, staat of valt met het handhaven van de waarheid en met de onkreukbaarheid van de rechtspleging.

Het tiende gebod lijkt op het eerste gezicht twee verboden te behelzen, maar in feite gaat het om één verbod dat zeer nadrukkelijk is geformuleerd doordat het werkwoord 'begeren' twee keer wordt gebezigd. In Exodus wordt één en hetzelfde werkwoord twee keer gebruikt; Deuteronomium bezigt de tweede keer een synoniem. Het luidt als volgt (Exodusversie tussen vierkante haakjes en niet cursief; de extra's van Deuteronomium zijn onderstreept): *U zult uw zinnen niet zetten op de vrouw [het huis] van uw naaste; u zult niet uit zijn op [uw zinnen niet zetten op] het huis [de vrouw] van uw naaste, noch op zijn land, zijn slaaf, zijn slavin, zijn rund, zijn ezel, of iets dat uw naaste toebehoort*.

⁴ *Onthoud je van lasterlijke aantijgingen. Maak geen gemene zaak met een misdadiger door iemand vals te beschuldigen* (*De Nieuwe Bijbelvertaling*). In de *Groot Nieuws Bijbel: Verspreid geen valse geruchten. Steun nooit de schuldige door een vals getuigenis*.

De verschillen tussen de twee versies kunnen als volgt worden verklaard. De tekst van de Deuteronomiumversie is meer doordacht, vrouwvriendelijker en stilistisch beter geformuleerd. In tegenstelling tot de Exodusversie, waarin *het huis* van de naaste als eerste wordt genoemd, gevolgd door de vrouw en de andere eigendommen van de naaste, begint Deuteronomium met *de vrouw* en vermeld daarna de eigendommen. Te beginnen met het huis, het land (dat in Exodus onvermeld blijft) en wat daar verder bij hoort. Daarmee wordt in Deuteronomium scherp onderscheid gemaakt tussen de vrouw enerzijds en de eigendommen anderzijds.

Deze volgorde van de objecten van het 'begeren' is tevens perfect in overeenstemming met de volgorde van het *zevende* en het *achtste* gebod, waarin respectievelijk *de vrouw* van de naaste en *het eigendom* van de naaste (het onroerend goed: zijn land en zijn huis en alles wat daartoe behoort: zijn slaven en zijn roerend goed) aan de orde zijn. Het tiende gebod is namelijk in zekere zin bedoeld het zevende en achtste gebod te ondersteunen, doordat het daarin gaat om de diepste grond van echtbreuk en diefstal: het hebzuchtig begeren - de wortel van alle kwaad.

Voor een goed verstaan van dit gebod is het van cruciaal belang de precieze betekenis van 'begeren' scherp in het vizier te krijgen. Op het eerste gezicht zou je kunnen denken dat het verbod ten doel heeft het 'begeren' als zodanig te verbieden. Zo wordt het vaak opgevat, maar het begeren op zich, het sterk wensen, het verlangen koesteren naar, is iets dat je onmogelijk kunt verbieden, evenmin als je iemand kunt verbieden te ruiken of te horen, of honger of dorst te hebben. Het begeren is namelijk een *onwillekeurige* reactie op wat je zintuigen ervaren. Wat wel verboden kan worden is het verbinden van consequenties aan het begeren door er een daad op te laten volgen. Van Dale vermeldt als tweede betekenis van 'begeren' de connotatie '*verlangen te bezitten*' en verwijst terecht naar het tiende gebod. Deze betekenis van 'begeren' is volkomen in overeenstemming met de pregnante betekenis van de beide Hebreeuwse werkwoorden: *chamad*, 'je zinnen op iets zetten om het te hebben', 'iets begeren en pogingen aanwenden om het te verkrijgen', en *hitawwa*, 'uit zijn op' of 'azen op', 'als prooi begeren'. Kortom, wat men voor ogen heeft te verbieden is niet het begeren als zodanig, maar het begeren met de intentie de begeerte te bevredigen en te realiseren. Vergelijk Micha 2:2: *Begeren zij akkers, zij roven die; en huizen, zij nemen die!* Een ander voorbeeld van deze pregnante betekenis van 'begeren' vinden we in Exodus 34:24, waar de Israëlieten gerustgesteld worden als ze opgaan naar Jeruzalem om de drie jaarlijkse feesten te vieren: *Niemand zal uw land 'begeren' wanneer u opgaat....* Dat iemand hun land 'begeert', kan op zich geen kwaad en wordt hier niet bedoeld. Iets anders is het, wanneer iemand hun land zou begeren en trachten het in bezit te nemen. Daar gaat het om. Hetzelfde geldt voor de veelal misverstande uitspraak van Jezus: *Ieder die naar een vrouw kijkt om haar te begeren, heeft in zijn hart reeds echtbreuk met haar gepleegd* (Matteüs 5:28).

Als hekkensluiter van de Tien Geboden legt het tiende gebod de wortel van alle kwaad bloot: *het hebzuchtig begeren*. Het gebod sluit daarmee direct aan op het leerverhaal in Genesis 2 -3, waarin het ontstaan van kwaad in de wereld herleid wordt tot het zwichten voor de verleiding om toe te geven aan

de hebzuchtige begeerte: eten van de verboden vrucht. De betreffende vrucht mooi en begeerlijk vinden kan op zich geen kwaad; ervan eten is een heel andere zaak.

Vanuit het perspectief van de vrijheid betekent het dat je alleen vrij bent, als je je begeertes weet te beheersen en binnen de perken te houden.

Het ene gebod is het andere niet: een verschil in status

Naast de Tien Geboden bevat het Oude Testament een groot aantal andere geboden, voorschriften en bepalingen van zeer uiteenlopende aard. De geboden variëren van het gebod God lief te hebben tot het verbod varkensvlees te eten of een bokje te koken in de melk van zijn moeder. De voorschriften hebben betrekking op uiteenlopende zaken als offers, feesten, maatschappelijk gedrag, seksuele moraal, eetgewoontes en hygiëne. De enorme variatie stelt ons voor de vraag: hoe moeten we deze zo uiteenlopende geboden en voorschriften evalueren en er mee omgaan?

Het eerste wat ons te doen staat, is het besef tot ons laten doordringen dat het ene gebod het andere niet is. De oudtestamentische geboden zijn niet alleen van zeer uiteenlopend karakter maar ook van heel verschillend soortelijk gewicht. Dit betekent dat je ze onmogelijk alle op één lijn kunt stellen en als gelijkwaardig beschouwen. Daarom is het volstrekt onverantwoord, wanneer ongenueanceerd wordt gesproken over 'de geboden van God'. Even onverantwoord en misleidend is de veelal in fundamentalistische kringen gehoorde bewering dat er 'geen gradaties zijn in de geboden van God'. Er zijn wel degelijk gradaties. Niet omdat ik dat vind, maar omdat er in de Bijbel zelf duidelijk onderscheid wordt gemaakt tussen verschillende soorten geboden.

Zo werd er een principieel verschil gemaakt tussen *maatschappelijk-ethische* geboden, zoals de Tien Geboden en de profetische wegwijzing enerzijds, en de *cultisch-religieuze* voorschriften, zoals de offerwetten, de voorschriften voor de eredienst, de reinheidswetten en de spijswetten anderzijds. Het is niet voor niets dat de Tien Geboden, ter onderscheiding van alle andere geboden in de Pentateuch, worden gepresenteerd als *woorden van God*, die door Hemzelf ten aanhoren van de Israëlieten vanaf de berg Sinaï/Horeb werden geproclameerd. De Exodusversie van de Tien Geboden wordt in Exodus 20:1 geïntroduceerd met de godsspraakformule: *Toen sprak God al de woorden die hier volgen:....* De Deuteronomiumversie wordt in hoofdstuk 5 ingeluid door middel van een proloog (verzen 2-5) waarin ze worden gepresenteerd als de grondslag van de verbintenis tussen God en het volk: *De HEER onze God heeft bij de Horeb met ons een verbintenis aangegaan.... die als volgt luidt....*

Met grote nadruk wordt in de epiloog (vers 22) gesteld: *Deze woorden heeft de HEER op de berg met luide stem tot heel het vergaderde volk gesproken...; Hij heeft daar niets meer aan toegevoegd. Op twee stenen platen heeft Hij ze gegrift en mij ter hand gesteld..*

Door de presentatie van de Tien Geboden als door God hoogst persoonlijk *tot heel het volk* gesproken en door Hemzelf op schrift gesteld, wordt de hoge *status* van deze geboden aangegeven. Het spreekt vanzelf dat het niet gaat om een historische mededeling over hun oorsprong, maar om een puur

theologische statusbepaling. Door hun bijzondere status als de *door God zelf geproclameerde woorden* onderscheiden de Tien Geboden zich van de *door Mozes geleerde* 'voorschriften en bepalingen'. De 'voorschriften en bepalingen' hadden voor de oude Israëlieten beslist niet dezelfde status als de Tien Geboden. Ze werden niet als rechtstreeks door God aan het volk geopenbaard beschouwd, maar ressorteren onder wat we kunnen noemen de '*leer van Mozes*' of de '*wegwijzing van Mozes*'. Daarom worden de geboden die in Deuteronomium op de Tien Geboden volgen, geïntroduceerd met de woorden: *Dit zijn de geboden, voorschriften en bepalingen, die ik (Mozes) u in opdracht van de HEER uw God moet leren.* (Deuteronomium 6:1).

Dit principieel onderscheid tussen de '*woorden van God*' en de '*wegwijzing van Mozes*' wordt in niet mis te verstane termen ook onder woorden gebracht in de grote vermanende rede in Deuteronomium 4, die voorafgaat aan de Tien Geboden: *Uit het vuur heeft de HEER uw God tot u gesproken... De HEER heeft u toen de verplichting (het 'verbond') geopenbaard die u moest nakomen: de Tien Woorden, die Hij op twee stenen platen heeft gegrift. En mij heeft de HEER in die tijd bevolen u te onderrichten in de voorschriften en bepalingen die u moet volbrengen in het land...* (Deuteronomium 4:12-14).

De functie van de Tien Geboden en die van de 'voorschriften en bepalingen'

Het is niet alleen ten aanzien van hun *status* dat de Tien Geboden onderscheiden moeten worden van de overige geboden. Ook met betrekking tot hun *functie* zijn ze verschillend. De functie van de Tien Geboden is dat ze de oorkonde zijn van de verbintenis tussen God en het volk, een soort *grondwet* die de relatie tussen God en mens en tussen mensen onderling regelt. Hun primaire functie is om de grenzen van de verbondsrelatie tussen de Bevrijder en de bevrijden aan te geven. Ze zijn de bakens die het speelveld van het verbond markeren. Wie deze grondwettelijke waarden overtreedt, verliest zijn vrijheid en bevindt zich buiten de verbondsgemeenschap, in de wildernis van de wetteloosheid.

Binnen het speelveld van het verbond genoot Israël een hoge mate van autonomie en was men vrij om eigen spelregels te formuleren. Terwijl de Tien Geboden functioneerden als waarborg van de vrijheid in de verbondsrelatie, functioneerden de 'voorschriften en bepalingen' als de *gedragsregels* voor de Israëlieten ter instandhouding van de orde en vrede binnen het speelveld van het verbond. Ze dienden er vooral toe om de identiteit van Israël als het bevrijde, 'heilige' volk van God in stand te houden. Dit geldt met name voor de besnijdenis, de reinheidsvoorschriften, de spijswetten, de voorschriften ten aanzien van de seksualiteit en het huwelijk, en de tegen heidense praktijken gerichte cultische bepalingen. Door de onderhouding van deze gedragsregels onderscheidden de Israëlieten zich bij uitstek van de andere volken.

We kunnen het verschil tussen de Tien Geboden als *grondwet* en de 'voorschriften en bepalingen' als *gedragsregels* in zekere zin vergelijken met het klassieke onderscheid dat in het natuurrechtsdenken wordt gemaakt tussen de universeel geldige *lex naturalis*, 'natuurlijke wet', en de veranderlijke *lex humana*, 'menselijke wet', en met het onderscheid dat in de zedenleer wordt gemaakt tussen *ethiek* en

etiquette. Het betreft het verschil tussen onveranderlijke *waarden* en variabele *normen*. De *grondwet* is als wil van God absoluut, normatief, constant, universeel geldig en niet onderhevig aan verandering. De wegwijzing van Mozes, daarentegen, de *gedragsregels*, zijn relatief, variabel, in beweging en in ontwikkeling, aan verandering en bijstelling onderhevig en niet universeel geldig. Door dit onderscheid te maken heeft het oude Israël naast de *normatieve*, grondwettelijke geboden ruimte geschapen voor een creatief proces van een *normvormende* leertraditie.

De 'voorschriften en bepalingen' die Mozes de Israëlieten moest leren, hadden zelf ook een bijzondere status: ze hadden een soort goddelijk gezag. Om dat tot uitdrukking te brengen, werden ze gepresenteerd als geboden die Mozes van God ontvangen zou hebben. Daartoe werd gebruik gemaakt van de stereotiepe godsspraakformules, zoals 'God sprak tot Mozes' en 'God zei tegen Mozes', als een literaire techniek om de vele voorschriften en bepalingen in Exodus, Leviticus en Numeri onder het door God verleende *gezag van Mozes* te plaatsen. Zo wordt het zogenoemde Verbondsboek (Exodus 21-23) - een verzameling van voorschriften die op oud gewoonterecht berusten en elementen bevatten die ook in buitenBijbelse wetsverzamelingen zoals de Codex Hammurabi voorkomen - geïntroduceerd met behulp van een opschrift in de vorm van een opdracht van God aan Mozes: *Dit zijn de voorschriften die u hun moet voorhouden*. (Exodus 21:1). Op dezelfde wijze werden de voorschriften en bepalingen van de zogeheten 'wettenkern' in Deuteronomium (de hoofdstukken 12-26), die sterk herinneren aan het Verbondsboek, heel zakelijk gepresenteerd als de wegwijzing van Mozes die hij het volk opdraagt, zonder dat er expliciet wordt gesproken over de goddelijke herkomst ervan: *Dit zijn de voorschriften en bepalingen die u in het land dat de HEER, de God van uw vaders, u in bezit geeft, nauwgezet moet onderhouden*. (Deuteronomium 12:1).

Samenvattend: In het Oude Testament wordt principieel onderscheid gemaakt tussen ten minste twee categorieën geboden: de maatschappelijk-ethische geboden en de cultisch-religieuze gedragsregels. De eerste categorie, de *maatschappelijk-ethische* geboden, heeft te maken met de constante, normatieve grondwettelijke waarden die ten grondslag liggen aan de relatie tussen God en mens en tussen mensen onderling. Ze hebben een *universeel karakter* in die zin dat ze algemeen menselijk en bovennationaal zijn. Deze geboden treffen we aan niet alleen in de Tien Geboden en in de zogeheten 'kinderdecaloog' in Leviticus 19, maar ook her en der in de wijsheidstraditie (met name in het boek Spreuken) en met name in de profetische wegwijzing (in de boeken van de schriftprofeten).

Onder de tweede categorie geboden vallen de *cultisch-religieuze* gedragsregels: de variabele, normvormende gedragsregels ter bewaring van de identiteit van Israël als een heilig godsvolk, die met name in de priesterlijke leertraditie te vinden zijn (in de boeken Exodus t/m Deuteronomium). Omdat deze voorschriften speciaal voor het volk Israël bedoeld waren, om de specifieke belangen van dit volk te dienen, hebben ze een *particularistisch karakter*. Ze zijn daarom per definitie niet universeel geldig. Dit fundamentele onderscheid tussen de twee categorieën geboden mag nooit uit het oog worden verloren bij onze evaluatie van, en onze omgang met, de oudtestamentische geboden. Het gaat om

niets minder dan de primaire maatstaf voor de beoordeling van hun al of niet universele toepasbaarheid en geldigheid.

De oorsprong van de Bijbelse geboden

Alvorens de implicaties van dit onderscheid onder ogen te zien, wil ik als aanloop daartoe in het kort ingaan op de vraag naar de oorsprong van de Bijbelse geboden. Inzicht in hun herkomst kan ons helpen om beter zicht te krijgen op hun aard en functie. De gangbare mening, dat de oude Israëlieten 'de geboden bij de Sinaï ontvangen hebben', zegt niets over hun historische herkomst, maar is gebaseerd op een geloofsuitspraak die hun status tot uitdrukking brengt: ze zouden teruggaan op een gezaghebbende figuur (Mozes) die in nauw contact stond met God. Historisch gezien ligt hun oorsprong in drie Oudisraëlitische traditiestromen: de *wijsheidstraditie* en de *priesterlijke leertraditie*, die zo oud zijn als het volk Israël zelf, en de *profetische wegwijzing* van de schriftprofeten die vanaf het midden van de achtste eeuw vóór Christus optraden. In aansluiting op het boven gemaakte onderscheid tussen algemeen menselijke, universeel geldige geboden enerzijds, en de specifiek Israëlitische, particularistische geboden anderzijds, zal ik de drie traditiestromen niet in een historische, maar in een zakelijke volgorde behandelen. Ik begin met de *wijsheidstraditie* en de *profetische wegwijzing* als de bakermat bij uitstek van de universele, normatieve zedelijke waarden. Daarna zullen we de *priesterlijke leertraditie* als de bakermat van de specifiek Israëlitische, particularistische geboden in ogenschouw nemen.

Wanneer ik deze drie Oudisraëlitische wegwijzingen als ongelijksoortig onderscheid, wil ik daarmee niet impliceren dat het om een waterdichte onderscheiding gaat. Het betreft hoofdlijnen, waarbij we rekening moeten houden met overlappingen. De wijsheidstraditie is de meest homogene van de drie wegwijzingen. Dit geldt in principe ook voor de profetische wegwijzing, want met uitzondering van het boek van de priester-profeet Ezechiël die als enige zich vrij intensief met cultische zaken bemoeit, bevatten de profetenboeken weinig particularistisch priesterlijke elementen. In de priesterlijke leertraditie, daarentegen, vinden we naast enkele wijsheidselementen, vooral in het boek Deuteronomium, onmiskenbaar profetische elementen.

Met 'profetische elementen' bedoel ik de niet specifiek cultisch-religieuze bestanddelen van de priesterlijke traditie: onder andere de twee versies van de Tien Geboden en andere maatschappelijk-ethische geboden, zoals bijvoorbeeld die in de zogenoemde 'kinderdecaloog' in Leviticus 19. Het betreft daar de geboden om de ouders te eren, de sabbat te onderhouden, zich niet in te laten met afgoden en geen afgodsbeelden te maken (Leviticus 19:3-4) en de serie verboden ten aanzien van stelen, liegen, bedriegen, vals zweren, afpersing, roof, onrecht doen, lasteren en de naaste naar het leven staan, die eindigen met: *U zult uw broeder in uw hart niet haten; openlijk zult u uw volksgenoot terechtwijzen...; U zult niet wraakzuchtig en haatdragend zijn tegenover de leden van uw volk, maar uw naaste liefhebben als uzelf.* (19:17-18). Hierbij horen ook geboden als eerbied hebben voor

bejaarden (19:32), niet partijdig zijn in de rechtspraak, niet oneerlijk zijn met lengte- en inhoudsmaten en gewichten en het gebruiken van een zuivere weegschaal (19:35-36).

Uit het gebruik van termen als 'uw broeder' en 'uw volksgenoot' en 'de leden van uw volk' en 'uw naaste' in Leviticus 19:17-18 blijkt het onmiskenbare particularistische karakter van deze geboden. Het gaat primair om de houding van de Israëlieten binnen hun volksgemeenschap jegens elkaar. Maar gezien de inhoud van deze geboden, staat niets in de weg ze te laten uitstijgen boven hun eng particularistische kader en ze als universeel geldig te beschouwen. Dat is trouwens precies wat Jezus volgens Lucas met het begrip 'uw naaste' heeft gedaan. Met behulp van het leerverhaal van de barmhartige Samaritaan heeft hij geleerd dat *niet alleen* een lid van je eigen volk, maar iedere willekeurige *medemens*, zelfs je vijand, je naaste is (Lucas 10:25-37). Dit is in overeenstemming met de liefdevolle bejegening van de vreemdeling, die reeds in Leviticus 19:33-34 was voorgeschreven: *Wanneer er vreemdelingen in uw land wonen, mag u die niet slecht behandelen. Vreemdelingen die bij u wonen, hebben dezelfde rechten als een geboren Israëliet. U moet hen liefhebben als uzelf, want u bent zelf vreemdeling geweest in Egypte.*

We kunnen verder verwijzen naar de maatschappelijk ethische geboden in het uiterst particularistische boek Deuteronomium, zoals het grote gebod om God met hart en ziel lief te hebben (6:4); de opdracht om de vreemdeling liefde te bewijzen (10:19); de zorg voor de landloze Levieten, de wezen en weduwen (14:28-29); het hebben van rechtvaardige en eerlijke rechtspraak (16:18-20; 19:15-21); de plichten rond barmhartigheid jegens mens en dier (22:5-12 en 24:1 - 25:4) en het gebruiken van zuivere maten en gewichten (25:13-16). Zulke geboden vallen in de categorie van de universeel geldige maatschappelijk-ethische waarden. We treffen ze verder in de eerste plaats aan in de wijsheid en in de geschriften van de profeten en, zij het in mindere mate, ook in de priesterlijke wegwijzing.

In het oude Israël waren het vooral de wijze, de profeet en de priester die gestalte en invulling gaven aan de maatschappelijk-ethische waarden en cultisch-religieuze normen. Dit betekent echter niet dat andere maatschappelijke figuren, zoals de stamhoofden, de rechters, de koningen en de opvoeders van kinderen, de vaders en de moeders minder belangrijk waren. Ook zij hadden een normvormende taak en een niet te onderschatten plaats in de geestelijke wegwijzing. De reden waarom we het zoeklicht speciaal richten op de wijze, de profeet en de priester, is omdat zij een voortrekkersrol vervulden en verantwoordelijk waren voor de grote lijnen in de Bijbelse leertraditie. Ieder van hen had uiteraard zijn eigen specifieke functie en inbreng in de maatschappij, maar één ding hadden ze gemeen, de opdracht om de wil van God als geestelijke wegwijzing in de maatschappij concreet te maken.⁵

Genoemde drie voortrekkers droegen, ieder op zijn eigen wijze, de verantwoordelijkheid voor de instandhouding van de normatieve ethische waarden en voor de ontwikkeling en actualisering van de normvormende leertraditie. Onder hun leiding is het oude Israël het grote avontuur van de

⁵ Voor een bespreking van de functie van de priester en de profeet zie het aan dit onderwerp gewijd nummer van *Schrift*, 119 (1988), met onder meer mijn bijdrage 'Priesters en profeten in het Oude Testament', bladzijden 170-176.

geschiedenis ingetrokken. Zij zouden de Israëlieten helpen de juiste beslissingen te nemen, verantwoord en gewetensvol te handelen. De wijze zou door zijn levenservaring en inzicht mensen helpen om verstandig, fatsoenlijk en welgemanierd in het leven te staan. De profeet zou door zijn zeer persoonlijke communicatie met God diens wil in iedere concrete situatie bekendmaken. De priester zou met zijn praktische aanwijzingen voor het juiste godsdienstig en maatschappelijk handelen de Israëlieten helpen hun geloof in praktijk te brengen. De adviezen van de wijzen, de prediking van de profeten en de voorschriften van de priesters vormen samen de oudtestamentische *Tora*, 'Wegwijzing'. Alle drie hebben ons de sporen van hun optreden en hun specifieke getuigenissen en nagelaten.

De wijsheidstraditie: bakermat van universeel geldige waarden

Zowel in het oude Israël als in de rest van het oude Midden-Oosten had de wijsheid een algemeen menselijk en boven-nationaal karakter. Als voorloper van de filosoof was de wijze degene die met zijn inzicht in de zin en samenhang der dingen en met zijn levenswijsheid de mensen normen en richtlijnen aanreikte voor hun maatschappelijk gedrag en hen tegelijkertijd aansprak op hun persoonlijke verantwoordelijkheid. De wijsheid was in principe niet profaan maar religieus. Dit betekent in de eerste plaats dat God de bron is van alle wijsheid en kennis: *De HEER geeft wijsheid; uit zijn mond komen kennis en inzicht.* (Spreuken 2:6). Verder houdt dit in dat er een universele, goddelijke wereldorde is die door mensen onderkend kan worden en gerespecteerd dient te worden. In het oude Israël werd het universeel religieuze karakter van de wijsheid tot uitdrukking gebracht in haar uitgangspunt en beginsel: het ontzag voor God, met het daaruit voortvloeiend en daarmee rekening houdend maatschappelijk gedrag. *De vrees voor de HEER is het begin van de wijsheid; de Hoogheilige kennen is inzicht.* (Spreuken 9:10; vergelijk ook 1:7 en Job 28:28 en Psalm 111:10).

Theologisch gesproken is de universele goddelijke wereldorde niets anders dan de Heerschappij van God in de wereld. Gods Heerschappij werd in het oude Israël verstaan als fundamenteel gebaseerd op recht en gerechtigheid: *Recht en gerechtigheid zijn de grondslag van Gods troon.* (Psalm 89:15; 97:2). De koning, als Gods gevormachte Heerser, had als voornaamste taak recht en gerechtigheid te realiseren (zie Psalm 72:1-4; 2 Samuël 8:15; 1 Koningen 10:9 en Jesaja 32:1-8). Dat geldt ook voor de Messias, Gods Gevormachte. De idee van recht en gerechtigheid loopt als een rode draad door de oudtestamentische profielschetsen van de verwachte Gevormachte van God, die gestalte zou geven aan de Heerschappij van God (vergelijk Jesaja 9:6; 11:1-10; 60:17b-22; 61:1-3; Jeremia 23:5-6; 33:15 en Zacharia 9:9-10). Gerechtigheid, gerechtigheid, gerechtigheid. Daarom kregen de volgelingen van Jezus de opdracht: *Zoek eerst het Koninkrijk van God, dat wil zeggen zijn gerechtigheid...* (Matteüs 6:33). En daarom leerde de apostel Paulus: *Het Koninkrijk van God bestaat niet zozeer in eten en drinken, als wel in gerechtigheid, vrede en blijdschap door de Heilige Geest.* (Romeinen 14:17).

De goddelijke wereldorde kan daarom het beste gedefinieerd worden als de morele orde die op gerechtigheid is gebaseerd. Gerechtigheid is een toestand van evenwicht, harmonie en vrede, een

situatie waarbij zowel de schepping als de individuele mens tot hun recht komen: tot ontplooiing komen, hun bestemming bereiken en functioneren naar Gods bedoeling.

Volgens de wijsheidstraditie is gerechtigheid de absolute voorwaarde voor leven en overleven: *Op het pad van de gerechtigheid is leven, maar de weg van het kwaad voert naar de dood.* (Spreuken 12:28); *Wie gerechtigheid beoefent, vindt het leven; wie het kwade najaagt de dood.* (11:19); *Schatten door onrecht verkregen, brengen geen baat, maar gerechtigheid redt van de dood.* (10:2); *Rijkdom helpt niet als God gaat straffen, maar gerechtigheid redt van de dood.* (11:4); *Wie gerechtigheid en liefde nastreeft, vindt leven, gerechtigheid en eer.* (21:21); *Gerechtigheid verhoogt een volk* (14:34).⁶

In het boek Deuteronomium wordt in overeenstemming hiermee de Israëlieten opgedragen rechters en opzieners te benoemen die het volk zullen berechten met een rechtvaardige rechtspraak. Tegelijkertijd wordt het volk opgeroepen hun persoonlijke verantwoordelijkheid in dit verband op zich te nemen:

Gerechtigheid, ja gerechtigheid zult u nastreven; dan zult u leven en het land blijven bezitten...

(Deuteronomium 16:20). Gerechtigheid is daarom niet alleen de voorwaarde voor leven en overleven, maar tevens de grondpijler van de rechtsstaat.

Gerechtigheid is ook de absolute voorwaarde voor vrede, de toestand van heelheid, welzijn, geluk en veiligheid, waarbij mensen elkaar niet naar het leven staan. Alleen gerechtigheid maakt dit soort vrede mogelijk. Zo wordt in de vorstenspiegel in Jesaja 32 (vs. 17) gezegd: *De vrucht van gerechtigheid zal vrede zijn, de uitwerking van gerechtigheid rust en veiligheid tot in eeuwigheid.*, en in Psalm 89 *Hij (God) zal van vrede spreken...: liefde en trouw ontmoeten elkaar; gerechtigheid en vrede kussen elkaar; trouw spruit voort uit de aarde en gerechtigheid ziet neer van de hemel.* (Psalm 89:9-14).

Wie in harmonie leeft met de op gerechtigheid gebaseerde goddelijke wereldorde, is wijs en verstandig, innerlijk en moreel in orde en handelt rechtvaardig. Wie zich niets aantrekt van deze wereldorde, is onverstandig, dwaas, innerlijk niet in orde en handelt onrechtvaardig. De diepste bedoeling van de wijsheidsleraar was mensen te helpen deze twee levenshoudingen te onderscheiden om als wijze en verstandige mensen en als fatsoenlijke burgers te kunnen leven. Dat betekent je leven voegen in de door God gewilde morele orde en je houden aan de waarden en normen van de wijsheid. Het canonieke boek Spreuken en de deuterocanonieke geschriften Wijsheid van Salomo en Wijsheid van Jezus Sirach bevatten de belangrijkste neerslag van de Oudisraëlitische wijsheidstraditie. Het zijn bewust tot stand gebrachte verzamelingen van uitspraken omtrent levenswijsheid, levenskunst en het juiste maatschappelijk-ethische gedrag. Ze bevatten een schat aan wijsheid die helaas noch in het kerkelijk onderricht noch in het openbaar onderwijs de aandacht krijgt die ze verdient. De Bijbelse wijsheid maakt een substantieel deel uit van onze culturele erfenis uit de oudheid. We kunnen zeker ons voordeel daarmee doen bij het zoeken naar, en hervinden van de fundamentele maatschappelijke waarden en normen die we in de tweede helft van de twintigste eeuw kwijtgeraakt zijn. Omdat het in

⁶ Deze tekst, Spreuken 14:34, was de lijfspreuk van Paul Kruger, de bekende laatste president van het Transvaalse Republiek.

de Bijbelse wijsheidstraditie om universeel geldige waarden en normen gaat, blijft ze haar relevantie voor onze tijd onverkort houden.

De profetische wegwijzing: bakermat van maatschappelijk-ethische waarden

De bijdrage van de profeten aan de wegwijzing in de naam van God ligt vooral daarin dat ze hun tijdgenoten telkens bij de essentie van hun geloof bepaald hebben en hen steeds herinnerd hebben aan de dingen waar het echt op aankomt. Zodoende leverden ze vaak indringende kritiek op de gangbare godsdienstige gedragingen van hun tijd. We hoeven maar te denken aan de kritiek van Amos op de vrome, maar in feite inhoudloze offerceremonies en de godsdienstige feesten van zijn volk. Hij laat God zeggen (Amos 5:21-24):

Ik heb een afkeer van jullie feesten, ik wijs ze af, jullie samenkomsten verdraag ik niet.

Ik schep geen behagen in de brand- en graanoffers die jullie mij brengen;

de vetgemeste beesten van jullie vredeoffers keur ik geen blik waardig.

Bespaar mij het geluid van jullie liederen; de klank van jullie harpen wil ik niet horen.

Laat liever het recht stromen als water, en de gerechtigheid als een altijd voortvloeiende beek.

Daarmee relativeerde de profeet de deelname aan de ceremoniële eredienst als van ondergeschikt belang in vergelijking met het hooghouden van zedelijke waarden als rechtsbetrachting en rechtvaardig handelen.

Ook de profeet Hosea maakte duidelijk dat God van de mens niet slacht- en brandoffers vraagt, maar liefde en kennis van de wil van God: *Want liefde wil Ik, geen slachtoffers; kennis van God meer dan brandoffers!* (Hosea 6:6). Daar sloot Jeremia zich bij aan met het godswoord: *Toen Ik uw voorouders uit Egypte leidde, heb Ik hun niets gezegd over brand- en slachtoffers en hun die niet voorgeschreven. Wat Ik u bevolen heb, is dit: Luister naar mijn stem!* (Jeremia 7:22-23; vergelijk ook Jeremia 6:20 en Psalm 40:7 en 50:8-15). We kunnen ook denken aan de waarschuwing tegen een overdreven waardering van de tempeldienst in Jesaja 66:1-4.

In dezelfde trant stelde Micha met grote nadruk dat het God er niet om gaat dat mensen Hem offers brengen, maar om hun juiste handel en wandel: *Hij heeft u bekendgemaakt, o mens, wat goed is en wat de HEER van u vraagt: niets anders dan recht te doen, liefde te betrachten en u ootmoedig tegenover uw God te gedragen.* (Micha 6:8).

Ook Jesaja maakte duidelijk dat God geen behoefte heeft aan brandoffers en slachtoffers (Jesaja 1:11). Daarom riep hij het volk op tot bekering en zelfreiniging en hield hij hun nogmaals voor waar het God eigenlijk om gaat: *Wast u, reinigt u, doet uw boze daden weg uit mijn ogen! Houdt op kwaad te doen, leert goed te doen, tracht naar recht, houdt de geweldenaar in toom, doet recht aan de wees, verdedigt de rechtzaak van de weduwe.* (Jesaja 1:16b-17).

Op dezelfde wijze wees Jeremia nadrukkelijk op de essentie van wat God van mensen vraagt: *Zo zegt de HEER: Bevrijdt de beroofde uit de hand van de verdrukker; doet de vreemdeling, wees en weduwe schade noch geweld aan en vergiet geen onschuldig bloed op deze plaats.* (Jeremia 22:3).

En ten slotte zei ook de profeet Zacharia waar het God om gaat: *Zo zegt de grootmachtige HEER: Spreekt eerlijk recht en bewijst elkaar liefde en barmhartigheid; verdrukt weduwe noch wees, bijwoner noch arme, en beraamt niet in uw hart elkaars onheil.* (Zacharia 7:9).

Zo gaven de profeten de hoofdlijnen van Gods geboden aan door middel van een korte samenvatting van de essentie van het juiste godsdienstig en maatschappelijk gedrag. Op deze wijze leerden ze mensen de dingen waar het ten diepste om gaat te onderscheiden van dingen die er niet toe doen. Tegelijkertijd waarschuwden ze hun tijdgenoten voor het gevaar in de greep van de traditie te geraken waardoor ze zich van God vervreemden. Daartoe predikten ze niet alleen de hoofdsom der goddelijke wegwijzing, maar zetten ze zich ook in voor gewetensvorming en een normvormende leertraditie.

Het kenmerkende van de grote schriftprofeten is dat zij zich uiterst kritisch opstelden, niet alleen tegenover de traditie, maar ook ten opzichte van het traditioneel denken en handelen van hun tijd. Hun prediking stond daarom vaak volkomen haaks op de traditie, die ze relativeerden en soms radicaal afwezen als in strijd met Gods wil. In tegenstelling tot de priesters en de valse profeten, die volledig in de greep van de traditie verkeerden, was voor de ware profeten, de schriftprofeten, de overlevering niet zonder meer normatief. Normatief was uitsluitend wat God in een concrete situatie wil. Anders dan de valse profeten, en trouwens ook de priesters, waren de schriftprofeten zich bewust van het grote gevaar om God in de traditie op te sluiten en de moraal van de traditie normatief voor alle tijden te verklaren. In hun uitspraken gaven ze, theologisch gesproken, God volledig inspraak. Het was immers de taak van de profeet om de communicatie tussen God en zijn volk levend te houden door het vernemen en doorgeven van zijn wil in een gegeven situatie.

Daardoor stelden ze meer dan eens het traditionalisme van hun tijdgenoten aan de kaak. Zo leverde de profeet Jesaja felle kritiek op de lippendienst en de gewoontehandelingen van zijn tijdgenoten. Hij maakte daarbij scherp onderscheid tussen de wil van God en 'leringen van mensen': *Dit volk nadert Mij wel met de mond en eert Mij wel met de lippen, maar zijn hart is ver van Mij en zijn ontzag voor Mij is niet meer dan een wet van mensen die door mensen wordt aangeleerd.* (Jesaja 29:13).

Volgens Marcus en Matteüs citeerde Jezus deze tekst in een discussie met de Farizeeën en de schriftgeleerden over de vraag waarom zijn volgelingen zich niet hielden aan de traditie van de oudsten om voor het eten de handen ritueel te wassen (Marcus 7:6-8 en Matteüs 15:7-9).

Volgens Marcus verweet Jezus hen: *U laat het gebod van God los en houdt u vast aan de traditie van mensen.* (Marcus 7:8-9). Volgens Matteüs: *Zo ontkracht u het woord van God door die traditie van u.* (Matteüs 15:6; vergelijk ook Matteüs 5 en 23). Deze voorbeelden laten meteen zien hoezeer Jezus in de profetische traditie stond en zich kritisch uitsprak over het traditioneel denken en handelen.

Ook Jeremia beschuldigde de geestelijke leiders van zijn tijd, en meer in het bijzonder de priesters, ervan dat ze door hun traditionalisme in hun omgang met de wet geen rekening houden met God en Hem geen inspraak geven (Jeremia 2:8): *De priesters vroegen niet: 'Waar is de HEER?' En zij die zich met de wet bezighouden, erkennen Mij niet.* Met name verzette hij zich tegen de zelfverzekerdheid en eigengerechtigheid van de priesterschrijvers van zijn tijd, die hij van valsheid in geschrifte beschuldigde (Jeremia 8:7b-8): *Mijn volk weet niet wat de HEER wil. Hoe durft u te zeggen dat u de wijsheid bezit en de wet van de HEER hebt, terwijl de leugenachtige pen van de schrijvers de wet heeft vervalst!* Tevens waarschuwde hij degenen die menen de wijsheid in pacht te hebben, zich daar niet op te beroemen: *De wijze moet zich niet beroemen op zijn wijsheid, de sterke niet op zijn kracht... Als iemand zich ergens op wil beroemen, dan moet hij zich hierop beroemen, dat hij inziet en erkent dat Ik, de HEER, liefde schenk, dat Ik het ben die recht en gerechtigheid op aarde doet.* (9:22 e.v.).

Het was ook Jeremia die de gedachte van een nieuw verbond naar voren heeft gebracht, waarbij mensen door de ware kennis van God naar de geest van de wet handelen: *Dit is het nieuwe verbond dat Ik in de toekomst met Israël sluit: Ik schrijf mijn wet in hun binnenste, Ik grijf die in hun hart. Ik zal hun God zijn en zij zullen mijn volk zijn. Dan zal niemand meer zijn naaste onderrichten, noch tegen zijn broeder zeggen 'Leer de HEER kennen!', want iedereen, groot en klein zal Mij kennen.* (Jeremia 31:33-34). Volgens de uitleg van de apostel Paulus heeft dit nieuwe verbond betrekking op de nieuwe bedeling die in Jezus Christus gestalte kreeg. Dit houdt in dat God de volgelingen van Jezus in staat stelt ... *dienaren te zijn van een nieuw verbond, niet van de letter maar van de Geest. Want de letter maakt dood, maar de Geest maakt levend.* (2 Korintiërs 3:6).

Wat de oudtestamentische profetische wegwijzing heel bijzonder maakt, is het feit dat de profetische leertraditie op een gegeven moment in haar geschiedenis een rigoureuze reinigingsoperatie heeft ondergaan. Tijdens de Babylonische ballingschap vond namelijk een grote schoonmaak plaats in het leerhuis van de profeten, doordat men zich bewust was geworden van het verschil tussen ware en valse profetie. Het gevolg van die schoonmaak was dat de geschriften van de valse profeten en alles waar zij voor stonden, overboord werden gezet. Wat overbleef was de prediking van de schriftprofeten, die men als zeer waardevol koesterde, met zorg verzamelde, bewaarde en in de levende profetische wegwijzing opnam.

De priesterlijke leertraditie: bakermat van cultisch-religieuze voorschriften

Het meest wezenlijke verschil tussen de profetische wegwijzing en de priesterlijke leertraditie in het oude Israël was dat de profeet krachtens zijn persoonlijke roeping het actuele woord van God in een concrete situatie overbracht, terwijl de priester zijn (erfelijke) ambt als beroep uitoefende: de zorg voor de eredienst en voor het doorgeven van de leertraditie. In tegenstelling tot het dynamische ambt van de profeet, had het ambt van de priester een statisch karakter. De priester had, zoals de rechter, behoefte aan concrete, praktische aanwijzingen en voorschriften die hij als richtsnoer kon gebruiken in zijn

wegwijzing. Zo kwamen er gaandeweg geschreven verzamelingen van gedragsregels en aanwijzingen waaruit hij kon putten. Sommige ervan waren afkomstig uit het oude gewoonterecht, terwijl andere op basis van concrete gevallen in de praktijk werden geformuleerd en op schrift gesteld. De aldus ontstane aanwijzingen van de priester werden aangeduid met de verzamelnaam *tora*, 'onderwijzing', 'wegwijzing' of 'leer', en waren bedoeld om als een normvormende leertraditie te functioneren.

Toen er eenmaal op schrift gestelde verzamelingen van gedragsregels, voorschriften en bepalingen tot stand waren gekomen, die sedert de tijd van de Babylonische ballingschap bekend stonden als 'de leer van Mozes', werd een ontwikkeling in gang gezet waarbij de normvormende leertraditie zelf tot norm werd verheven. Het juiste gedrag ging men hoe langer hoe meer zien als zich conformeren aan de in de schriftelijke traditie vastgelegde voorschriften en bepalingen. Wat God wil, ligt voor de priesters vast in de traditie. God raadplegen ging langzamerhand betekenen de *tora* van Mozes raadplegen. Luisteren naar de stem van God werd geleidelijk verstaan als het oor te luisteren leggen bij de priesterlijke *tora*. Het woord van God was gesteld in de *tora*. Zo werd de Oudisraëlitische godsdienst in de loop van de tijd hoe langer hoe meer gewettiseerd en omgevormd tot een boekreligie. In het jodendom werd de oudtestamentische priesterlijke leertraditie opgevolgd door de schriftgeleerde traditie die een geestelijk klimaat heeft geschapen waarin het biblicisme kon ontstaan en gedijen. De meest prominente vertegenwoordigers van deze leertraditie waren de schriftgeleerden en de Farizeeën die we onder andere in het Nieuwe Testament tegenkomen als de opponenten van Jezus.

Hoe heeft de priesterlijke leertraditie zich verder ontwikkeld? Anders dan de profetische wegwijzing, die in de Babylonische ballingschap een grondige reinigingsoperatie had ondergaan waarbij men het koren van het kaf had weten te scheiden, is de priesterlijke leertraditie naar ons beste weten nooit aan een dergelijke grote schoonmaak onderworpen geweest. De voornaamste reden waarom dat niet is gebeurd, is het feit dat de priesterlijke traditie, wegens haar statische karakter en conservatieve aard, niet genegen was zichzelf kritisch te onderzoeken en aan zelfreiniging te doen. Een andere, even belangrijke reden is dat de priesters door de geschiedenis een cruciale rol toegekend hebben gekregen ten tijde van de Babylonische ballingschap en in de daaropvolgende periode. Terwijl de profeten voor het gedesillusioneerde volk in ballingschap toekomstperspectieven hadden geopend door ze een terugkeer naar hun land en een herstel van het volksleven in het vooruitzicht te stellen - we denken aan de heilsbeloften van Jeremia, Ezechiël en Deutero-Jesaja - waren de priesters degenen die concreet gestalte hebben gegeven aan de herstelbeweging. Het betreft de priesters die de eerste grote redactie van de Pentateuch tijdens de Babylonische ballingschap hebben verzorgd. Deze priesterschrijvers en de priesters die verantwoordelijk waren voor de totstandkoming van het boek Deuteronomium, hebben de grondslagen gelegd voor een nieuw bestaan in het voorouderlijke land.

Het boek Deuteronomium: de bakermat van het jodendom

Het boek Deuteronomium, dat als een blauwdruk voor het herstel van het geestelijk en maatschappelijk leven werd geschreven, heeft daarbij een cruciale rol gespeeld. Geen ander boek in de Bijbel heeft het leven van het jodendom zo fundamenteel bepaald als dit boek. We overdrijven niet, als we stellen dat Deuteronomium, door zijn hartstochtelijke prediking in en na de Babylonische ballingschap, heeft voorkomen dat het joodse volk, door de dienst van heidense goden en door assimilatie aan de heidense omgeving, zijn identiteit zou kwijtraken en in de smeltkroes van volkeren zou verdwijnen.

De deuteronomische theologie wordt gekenmerkt door drie theologische noties die van doorslaggevende invloed zijn geweest op het ontstaan en het verdere culturele leven van het jodendom: de *verkiezingstheologie*, de *afzonderingstheologie* en de theologie van de *toragehoorzaamheid*. Alle drie hebben te maken met de identiteit en de bijzondere status van Israël in de volkerenwereld als een heilig priesterlijk godsvolk dat geroepen is om ten overstaan van de andere volkeren te getuigen van de bevrijdende aanwezigheid van God Jahwe in de wereld.⁷

Met behulp van de *verkiezingstheologie* wilden de deuteronomische priesters het gedesillusioneerde volk, dat zijn land en zijn geestelijk centrum had verloren en gevaar liep zijn identiteit te verliezen, een hart onder de riem steken. Hun boodschap, die er op gericht was het volk zijn zelfrespect terug te geven en het bewust te maken van zijn identiteit, was niet mis te verstaan: door jullie bevrijding uit Egypte en jullie verbintenis met God Jahwe zijn jullie in tegenstelling tot de andere volken door Hem uitgekozen om zijn persoonlijke bezit, zijn eigen, heilig volk te zijn.

Deze primair pastorale prediking werd verder onderbouwd door de in Deuteronomium 7 uitgewerkte *afzonderingstheologie*, die ontworpen werd om het unieke karakter en de aparte status van Israël te midden van de andere volken in stand te houden. De Israëlieten mochten zich niet met de andere volken en hun manier van leven inlaten, maar dienden zich van ze af te zonderen ten einde hun identiteit te behouden. De deuteronomische priesters deden er alles aan om te benadrukken dat de uitzonderingspositie van Israël niet berust op een inherente eigenschap van dit volk, maar op zijn relatie met God Jahwe. In hun visie heeft Israël zijn hoge status toegekend gekregen onder de uitdrukkelijke voorwaarde dat het zich nauwgezet aan de leer van Mozes houdt.

Daartoe werd de derde typisch deuteronomische theologische notie ontworpen - de theologie van de *toragehoorzaamheid*. In het kort komt het er op neer dat de Israëlieten lang en gelukkig zouden leven in het land van hun voorouders, indien ze trouw zouden blijven aan de verbintenis met God Jahwe en zich stipt zouden houden aan de voorschriften en bepalingen van Mozes. Alle geboden, voorschriften en bepalingen in Deuteronomium zijn er op gericht de Israëlieten in staat te stellen als een heilig volk

⁷ De lezer wordt verwezen naar de uitvoerige uitweidingen in mijn commentaar *Deuteronomium* (De Prediking van het Oude Testament), Nijkerk 1987, deel IB, 'Israël en de volken: de afzonderingstheologie in Deuteronomium', bladzijden 110-113, en 'De verkiezing van Israël als theologische notie', bladzijden 118-122.

te leven en hun identiteit als godsvolk te bewaren. Dit geldt in het bijzonder voor het hoofdgebod God lief te hebben en de leer van Mozes in het hart te bewaren (Deuteronomium 6:4-6). In de praktijk houdt de opdracht in dat de Israëlieten de geboden de volgende generatie moesten inprenten door ze ten aanhoren van de kinderen te reciteren en door geselecteerde teksten als herinneringstekens op de hand en op het voorhoofd te binden - de *fyacteria* of 'gebedsriemen' - en ze op de posten van het huis en in de stadspoorten aan te brengen - de *mezuza* (Deuteronomium 6:7-9). Het betreft hier de typisch joodse rituele handelingen en godsdienstige gebruiken, die samen met de besnijdenis van mannelijke kinderen, de viering van de hoofdfesten, de onderhouding van de priesterlijke tora en de inachtneming van de spijswetten, door de eeuwen heen de joodse cultuur zouden kenmerken.

Het deuteronomische streven naar afzondering en heiligheid, ter instandhouding van de identiteit van Israël, werd ondersteund door de reinheidsvoorschriften in Exodus en Numeri, en die in Leviticus 11-16, maar met name door de Heiligheidswet (Leviticus 17-26) met zijn centrale gebod, *Wees heilig, want Ik ben heilig*. De specifieke taak van de priesters in dit verband was om het heiligheidsbeginsel te handhaven door de mozaïsche tora toe te passen en te onderrichten. Hun opdracht wordt in Leviticus als volgt omschreven: *Het is uw taak om onderscheid te maken tussen heilig en profaan, tussen onrein en rein, en de Israëlieten te onderrichten in alle wetten die de HEER hun door Mozes verkondigd heeft*. (Leviticus 10:10-11). Volgens Ezechiël was hun taak: *Ze moeten mijn volk het onderscheid leren tussen heilig en profaan, tussen rein en onrein*. (Ezechiël 44:23).

Deze particularistische, priesterlijke lijn, waarbij het heiligheidsbeginsel hoog in het vaandel stond geschreven, zou doorlopen tot in het jodendom van de nieuwtestamentische tijd, waar het zich met name manifesteerde in de geestelijke stroming vertegenwoordigd door de Farizeeën.

Jezus en de oudtestamentische geboden

Volgens het Nieuwe Testament was het juist deze hoofdstroom in het jodendom die de meeste kritiek van Jezus te verduren kreeg. De reden daarvoor was niet dat Jezus de priesterlijke stroming en de eraan ten grondslag liggende priesterlijke geboden wilde afschaffen, maar dat hij zich verzette tegen de eenzijdige aandacht voor en de overdreven nadruk op de cultisch-religieuze voorschriften ten koste van de maatschappelijk-ethische geboden van de profetische wegwijzing. Een fundamenteel verschil tussen Jezus en de Farizeeën was dat hij niet zoals zij eenzijdig nadruk legde op het priesterlijke heiligheidsbeginsel, maar uitdrukkelijk aandacht vroeg voor het profetische beginsel van barmhartigheid en liefde. Zonder tekort te doen aan het gebod *Wees heilig, want Ik, de HEER, uw God, ben heilig*, riep Jezus mensen op om de barmhartigheid en het menselijk mededogen niet uit het oog te verliezen: *Wees barmhartig gelijk uw Vader in de hemel barmhartig is*. (Lucas 6:36). Het streven naar heiligheid kan gemakkelijk ontaarden in liefdeloos fanatisme waarin geen plaats is voor barmhartigheid en mededogen.

De houding van Jezus ten aanzien van de toepassing van de cultisch-religieuze voorschriften wordt treffend geïllustreerd door zijn visie op de sabbatsheiliging, in die zin dat het helpen van een mens of dier in nood van een hogere orde is dan de starre toepassing van het sabbatgebod; anders gezegd dat barmhartigheid voorrang heeft boven heiligheid: *De sabbat is er voor de mens, en niet de mens voor de sabbat.* (Marcus 2:27 en vooral Lucas 14:1-6).

Dit geldt ook voor zijn interpretatie van de reinheidsvoorschriften en de spijswetten. Jezus leerde: *Niets wat van buiten de mens in hem komt, kan hem onrein maken, maar wat uit de mens naar buiten komt, dat is wat hem onrein maakt.* (Marcus 7:15).

Waar Jezus zich tegen verzette was de slaafse gebondenheid van de Farizeeën aan de letter van de wet en de traditie: hun liefdeloze wetticisme en onbarmhartige letterknechterij. Het ging hem niet om de letter van de wet maar om de geest ervan. In de Bergrede leerde hij onder andere dat het niet gaat om wat in de traditie is vastgelegd, maar om wat God in een bepaalde situatie van de mens vraagt.

Daarmee stond Jezus met zijn kritische instelling tegenover de traditie, en wars van alle casuïstiek en letterknechterij, onmiskenbaar in de oudtestamentische profetische leertraditie. Zoals de profeten vóór hem, corrigeerde hij de eenzijdige nadruk van de Farizeeën op de priesterlijke wegwijzing en relativeerde hij hun visie op de cultisch-religieuze geboden als de heilsweg bij uitstek. In hun voetspoor maakte hij duidelijk dat het God niet zozeer gaat om het nakomen van de cultisch-religieuze voorschriften, als wel om het naleven van de maatschappelijk-ethische geboden, samengevat in de hoofdsom van het gebod: God liefhebben en je medemens als jezelf.

Daarnaast heeft Jezus op een niet mis te verstane wijze de naar binnen gekeerde, gesloten particularistische joodse samenleving, die op heiligheid en afzondering was gebaseerd, opengebroken. Dit blijkt in de eerste plaats uit het feit dat hij zich expliciet richtte tot mensen aan de rand van de joodse samenleving en contact zocht met de uitgesloten en omging met de uitgestoten: de 'tollenaars en zondaars'. Verder komt zijn streven naar het openzetten van ramen en deuren naar niet-joden toe duidelijk tot uitdrukking in de manier waarop hij niet-joden bejegende en de omgang met hen niet vermeed zoals de Farizeeën dat deden. Dit wordt geïllustreerd door het verhaal van het gesprek van Jezus met de Samaritaanse vrouw (Johannes 4) en zijn genezing van het dochttertje van de Syro-Fenicische vrouw (Marcus 7:24-30). En ten slotte is het niet voor niets dat Jezus, in de gelijkenis van de barmhartige Samaritaan, uitgerekend een Samaritaan voorhield als model en navolgenswaardig voorbeeld als het gaat om het bewijzen van barmhartigheid (Lucas 10:25-37).

De beslissende keuze voor christenen

In navolging van Jezus stonden de eerste christenen zonder meer in de niet-particularistische, universeel geldige profetische wegwijzing. Als geen ander is de apostel Paulus, de pleitbezorger bij uitstek van de christelijke vrijheid (vrij van de tirannie van de wet en de traditie) en als de apostel van de heidenen, hen op die weg voorgegaan. Tegenover particularistisch denkende christenen uit Judea,

die meenden dat niet-joodse christenen zich moesten laten besnijden, waarvan Petrus aanvankelijk de voornaamste exponent was, verdedigde Paulus, voor en tijdens het Apostel Convent te Jeruzalem, het standpunt dat christenen uit de niet-joodse volken niet verplicht konden worden zich te houden aan de typisch joodse cultisch-religieuze voorschriften, zoals de besnijdenis en de spijswetten (Handelingen 15:1-34 en Galaten 2:1-10). Hij kreeg daarbij zelfs de goedkeuring en instemming van Petrus. In Handelingen 10 staat het verhaal over het visioen van Petrus, waardoor hij tot de ontdekking kwam dat hij wat God rein verklaard heeft, niet voor onheilig mag houden en dat er bij God geen aanneming des persoons is en dat *onder elk volk ieder die Hem vereert en gerechtigheid werkt, Hem welgevallig is*. (Handelingen 10:34-35).

Zo heeft Paulus de eerste christelijke gemeente een principiële beslissing laten nemen, die van cruciaal belang is voor de manier waarop christenen met de oudtestamentische cultisch-religieuze voorschriften dienen om te gaan. In principe komt het er op neer dat onderscheid wordt gemaakt, zoals ik boven heb uiteengezet, tussen universeel geldige maatschappelijk-ethische geboden en particularistische cultisch-religieuze voorschriften die ten doel hadden de identiteit van het volk Israël in stand te houden.

Voor joden is dit onderscheid minder relevant dan voor christenen. Toch zullen ze in hun omgaan met de Bijbelse geboden er niet aan kunnen ontkomen verschil te maken tussen *onveranderlijke*, universeel geldige ethische geboden en *variabele*, aan verandering onderhevige voorschriften, die aan een bepaalde tijd en cultuur, en aan een bepaald wereldbeeld en beschavingsniveau gebonden zijn. Niemand, zelfs niet de meest fundamentalistisch denkende jood, zal kunnen eisen dat alle cultisch-religieuze wetten van het Oude Testament onverkort, strikt en volledig toegepast dienen te worden. Trouwens de joden hebben in de loop van de tijd reeds veel water bij de wijn moeten doen. Ze hebben leren onderscheiden tussen relevante cultisch-religieuze voorschriften en niet meer relevante: tussen voorschriften die ze niet konden missen zonder hun identiteit te verliezen, en voorschriften die hun relevantie verloren hebben. Ik denk bij relevant gebleven voorschriften aan de gebedsrituelen, de besnijdenis, de spijswetten, de viering van de sabbat en de grote feesten, en bij de niet meer relevante aan de tabernakelwetten, de offerwetten en de vele reinheidsvoorschriften die door de moderne gezondheidsleer en de medische wetenschap achterhaald zijn.

Voor christenen, die geen jood zijn en dus geen joodse identiteit te handhaven hebben, is een standpuntbepaling veel eenvoudiger. Krachtens de cruciale beslissing van de eerste christenen zijn ze niet gehouden de cultisch-religieuze voorschriften in acht te nemen. Ik kan me voorstellen dat fundamentalistisch denkende christenen, die geïndoctrineerd zijn te geloven dat de Bijbel van kaft tot kaft Gods woord is en dat God in de Bijbel eens en voor altijd zijn wil voor alle tijden heeft laten vastleggen, hier moeite mee hebben. Maar hopelijk zullen ze gaan inzien dat deze Bijbelbeschouwing niet deugt, omdat ze op flagrante wijze afwijkt van de gedragslijn die door Jezus en Paulus is uitgezet. Voor christenen die desondanks van mening zijn dat de particularistische cultisch-religieuze voorschriften toch universeel geldig zijn, in die zin dat christenen ze moeten onderhouden, is er maar

één eerlijke en consequente weg te volgen: jood worden. Of het jodendom blij zal zijn met hun toetreden, waag ik te betwijfelen. Men heeft daar de handen reeds vol met de fundamentalisten in eigen gelederen.

Voor niet-fundamentalistisch denkende christenen geldt dat ze in hun omgang met de Bijbelse geboden steeds bedacht moeten zijn op het cruciale onderscheid tussen enerzijds, de door de wijsheid en de profeten religieus gefundeerde, universeel geldige maatschappelijk-ethische geboden, en anderzijds, de door de priesters geformuleerde, particularistische cultisch-religieuze voorschriften die ten doel hadden de identiteit van Israël in stand te houden. In het voetspoor van Jezus, en met name van Paulus en de eerste christenen, zijn we gehouden de eerste categorie geboden na te komen, terwijl we de vrijheid hebben de tweede categorie te relativiseren.